

ураховано сучасні підходи до побудови її змісту як системного утворення. В основу побудови нами покладено дидактичні принципи в їх єдності з суто специфічними принципами фахової підготовки майбутніх викладачів. Це дає змогу висунути припущення, що саме логічна єдність зазначених принципів має забезпечити успішне вирішення завдань фахової підготовки вищевказаних магістрів.

Порушена проблема не є остаточно висвітленою, її розкриття вимагає більш детального аналізу навчально-виховного процесу магістратури педагогічних факультетів.

Література

1. Бабанский Ю.К. Педагогика / Ю.К. Бабанский ; [под общ. ред. Г. Нойнера, Ю.К. Бабанского]. – М. : Педагогика, 1984. – 366 с.
2. Берека В.Є. Теоретико-методичні основи фахової підготовки магістрів з менеджменту освіти : дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.04 / В.Є. Берека. – К., 2008. – 530 с.
3. Волкова Н.П. Педагогіка : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Н.П. Волкова. – К. : Академвидав, 2007. – 616 с.
4. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка : підруч. [для студ. і виклад. вищ. навч. закл.] / А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К. : Знання, 2007. – 447 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління як сфера психологічної науки: сучасний погляд на проблему / Л.Е. Орбан-Лембрик // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 107–111.
6. Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. зал.] / В.Л. Ортинський. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
7. Педагогика: Большая современная энциклопедия / сост. Е.С. Рапацевич. – Минск: Современное слово, 2005. – 720 с.
8. Фіцула М.М. Педагогіка : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / М.М. Фіцула. – [2-е вид.] – К. : “Академвидав”, 2007. – 560 с.
9. Ягупов В.В. Педагогіка : навч. посіб. [для студ. і виклад. вищ. навч. закл.] / В.В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

ЛИСЕНКО С.А.

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ТА ВИМОГИ СЬОГОДЕННЯ

Багатовимірний характер освітніх процесів, які вимагали глибинного аналізу, організації та вдосконалення в різних напрямках, спонукав науковців другої половини ХХ ст. до введення такого педагогічного поняття, як “підхід”, тобто виділення головного шляху, напряму, параметра. Навчально-виховний процес стали розглядати з позицій системного (загальнонаукового), структурного, діяльнісного, суб’єкт-суб’єктного, аксіологічного, компетентісного та інших підходів. З розвитком технологій у всіх галузях виробництва, зв’язку, спілкування освітяни також почали вивчати технологічні особливості педагогічного функціонування та здійснювати його на основі *технологічного підходу*. Особливо актуальною є реалізація можливостей технологічного підходу для вітчизняної освіти на сучасному етапі її розвитку, що характеризується впровадженням засад Болонської конвенції, адаптацією до Європейської зони вищої освіти, яка

відзначається високим рівнем технологізації, використанням освітньо-технологічних інновацій, переходом до “суспільства знань”.

Мета статті – розкрити історико-педагогічні чинники, теоретичні особливості технологічного підходу до навчально-виховної діяльності, а також деякі шляхи практичного використання окремих педагогічних технологій.

Термін “технологія” походить з грецької *technê* – мистецтво, майстерність, ремесло + *logos* – знання, вчення, тобто “знання про майстерність”. На сьогодні його тлумачать по-різному: як сукупність виробничих операцій, методів, процесів, способів, що використовуються в якій-небудь справі; як сукупність знань про них; як навчальну дисципліну, яка викладає ці знання [11, 855]. Відсутність монізму щодо трактування цього поняття породило в педагогіці різноманіття його розуміння, розширення та поглиблення змісту, широку й тривалу наукову дискусію, суперечності щодо визначення місця технології в педагогічному процесі.

Поняття “*технології в освіті*” вперше з’явилося в науковій літературі та педагогічній періодиці (насамперед, у зарубіжній) у кінці XIX – на початку XX ст. [8, с. 906]. Бурхливий розвиток науки й техніки забезпечив появу та використання в навчально-виховному процесі технічних засобів: кінопроектора, епідіаскопа – “чарівного ліхтаря”, мікроскопа, фотообладнання тощо. Останні узагальнення щодо ретроспективи проблеми технологізації освіти (наприклад, [8, с. 906–907]) дають можливість запропонувати нам власний варіант періодизації, дещо відмінний від раніше сформульованого іншими авторами [9, с. 17–19]; [10, с. 129–130]. Критеріями оберемо суттєві зміни в технологічному проектуванні, розробках технічних засобів, практиці їх застосування, а також динаміку відображення цих змін у педагогічній теорії.

Отже, *перший період* (кінець XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) характеризується впровадженням у педагогічну практику технічних засобів навчання, а в теорію – поняття “*технологія в освіті*” та “*педагогічна технологія*”. Останнє з’являється в 30-ті рр. у працях радянських психологів і педагогів, які стояли на засадах педології (О. Нечаєв, О. Ухтомський, С. Шацький). Термін “*технологія виховання*” вперше використав А. Макаренко.

Перші програми аудіовізуального навчання, створені в цей період у США, заклали підґрунтя технологічної революції в освіті та спонукали розробки теоретичних засад педагогічної технології як науки. У професійній підготовці педагогічних кадрів з’явився технологічний складник, який активно опрацьовували зарубіжні центри фахової підготовки.

Другий період (40-ві – середина 50-х рр. XX ст.) був ознаменований упровадженням в освітні процеси розвинутих країн різноманітних технічних засобів презентації аудіовізуальної інформації. У 1940-х рр. виник термін “*технологія навчання*”, який розуміли як використання продукту інженерно-технічної думки в навчанні (магнітофонів, передавачів, телевізорів, проекторів). Перший освітньо-технологічний проект – план аудіовізуальної освіти в університеті штату Індіана, США (автор – Л.К. Ларсон, 1946 р.).

Третій період (друга половина 50-х – 70-ті рр. XX ст.) – динамічне наростання, розширення та поглиблення процесів технологізації в педагогічній прак-

тиці, що створило підґрунтя для подальшого розвитку теоретичних засад на основі введення поняття “технологічний підхід до навчання” [8, с. 906]. Формується два аспекти: теоретичний, який ототожнюється з поняттям “технологія освіти” або науковий опис педагогічного процесу (мета, форми, методи, засоби, ..., прогнозований результат); та практичний, що асоціюється з поняттям “технологія навчання”, яке, у свою чергу, сприймається як використання технічних засобів навчання (ТЗН).

Особливостями цього етапу є:

- розвиток матеріально-технічної бази освіти, насамперед, аудіовізуальної: у 1950–1960-их рр. – засоби зворотного зв’язку, електронні класи, навчальні машини, лінгафонні кабінети, тренажери; у 1970-х рр. – відеомагнітофон, кадропроєктор, електронна дошка, синхронізатори звуку й зображення, кабінети програмованого навчання тощо;

- виникнення технології програмованого навчання (автор – Б.Ф. Скіннер, 1954 р.). Розробкою ідеї програмованого навчання займалися радянські та вітчизняні педагоги Н. Талізїна, Т. Ільїна, Ю. Манїбиць, пізніше – Ю. Бабанський, С. Гончаренко, В. Онищук, В. Паламарчук, І. Тесленко та ін.;

- розробка і впровадження у шкільний курс мови програмування ЛОГО (Масачусетський технологічний інститут США, С. Пейперт та інші, 1968 р.);

- створення першого персонального комп’ютера “Еппл” (автори – С. Джобс, С. Уозник, 1976 р.);

- розширення теоретичної бази: поява таких наукових галузей і навчальних дисциплін, як інформатика, системний аналіз, теорія телекомунікацій, педагогічна кваліметрія, теорія управління тощо. Виникає поняття “технологія освіти” як науково-педагогічний опис сукупності засобів і методів педагогічного процесу [10, с. 129];

- виникнення поняття “педагогічна технологія”, формування тенденції розуміння цього терміна як *педагогічної системи* – цілісного, взаємоузгодженого педагогічного процесу, який шляхом використання технологічних засобів та урахування принципу оптимізації підвищує його ефективність. Суттєвий вплив на розвиток технології як науки має нова галузь – теорія систем;

- розширення методичної бази – розробка методів аудіовізуального навчання, використання інших технічних засобів;

- активізація фахової підготовки педагогів-технологів;

- широке відображення стану розвитку педагогічних технологій у педагогічній періодиці, що спричинило наукову дискусію щодо змісту понять “технологія в навчанні”, “педагогічна технологія”, “технологія в освіті”. “технологія освіти”.

Четвертий період (80-ті рр. ХХ ст.) характеризується комплексністю у використанні педагогічних технологій: створюються комп’ютерні й дисплейні класи, лабораторії; розробляються, збагачуються та стають більш якісними педагогічні програмні засоби, їх комплекси.

Подальший розвиток теоретичних основ технологічного підходу в освіті здійснили російські вчені: В. Беспалько, М. Кларін, І. Лернер, В. Монахов та віт-

чизняні педагоги: В. Бондар, С. Бондар, Д. Дегтярьов, О. Максимов, О. Савченко, Г. Сазоненко, П. Сікорський та ін.

П'ятий період (з 1990 р.) – сучасний, пов'язаний з використанням інтерактивних, нових інформаційних технологій (НІТ) в освіті: персональні комп'ютери нових поколінь, комп'ютерні мережі, глобальна мережа Інтернет, мультимедійні апарати, комп'ютеризовані засоби комунікацій тощо; розробляються конкретні педагогічні технології на основі таких процесів, як *інформатизація* (задоволення інформаційних потреб) [11, с. 368], *медіатизація* (удосконалення засобів збирання, збереження та поширення інформації) [7, с. 183], *комп'ютеризація* (удосконалення та впровадження в практику засобів пошуку й обробки інформації) [11, 412]; [7, 183], *інтелектуалізація* (розвиток розумових, пізнавальних, творчих здібностей людини) [11, с. 364].

Продовжують розробляти теорію освітніх технологій на сучасному етапі російські та українські педагоги: В. Євдокимов, О. Коваленко, А. Нісімчук, О. Пехота, Є. Полат, І. Прокопенко, Г. Селевко, С. Сисоєва та ін.

Зміна термінів відбувалася, як було вище показано, у такій послідовності: “технологія в освіті”, “технологія виховання”, “технологія навчання”, “технологія освіти”, “педагогічна технологія”, що відображено й у змінах змісту цих понять та виникненні різних підходів до розуміння їх сутності. До сьогодні сформувався кілька точок зору на ці поняття. Історично склалося так, що в перші періоди, схарактеризовані нами, науковці й педагоги розглядали їх як комплекс технічних засобів навчання, з 70-х рр. ХХ ст., коли активізувався розвиток комунікативних технологій та засобів комунікації, значна частина авторів розуміла їх як процес комунікації, а останні десятиріччя “педагогічну технологію” ототожнюють з педагогічним процесом або його описом та засобами навчання.

Розглянемо кілька основних визначень, число яких вже сягнуло за 300, та виділимо їх головні (характерні) ознаки (табл. 1). Порівняння характерних ознак наведених логічних структур приводить до висновку, що основними структурними елементами педагогічної технології є:

- а) концепція;
- б) змістовний компонент:
  - цілі (стратегічні й тактичні);
  - зміст навчання та виховання (Н. Талізін і інші підкреслюють його системність, багатоаспектність, єдність, взаємопов'язаність та взаємозумовленість);
- в) процесуальний (технологічний) компонент:
  - організація навчально-виховного процесу;
  - методи й форми діяльності учнів;
  - методи та форми діяльності педагога;
  - управлінська діяльність педагога в навчально-виховному процесі;
  - діагностика навчально-виховного процесу [6, с. 17].

Аналіз наукової та навчальної літератури засвідчує, що не лише категоріальна, а й більш широка наукова база теорії педагогічної технології розроблена досить ґрунтовно: виділено ознаки та критерії, основні якості та аспекти, здійснено класифікацію, змодельовано та описано конкретні оптимальні технології навчання й виховання. Проте всі вони, як, наприклад, підтверджують визначен-

ня, наведені у табл. 1, розглядають педагогічні технології з позиції педагога як їх творця, організатора, керівника або здійснювача.

Таблиця 1

Визначення понять та виділення їх характерних ознак

№	Автори / Назва поняття	Зміст поняття	Характерна ознака поняття
1	Ф. Персиваль, Г. Еллінгтон Технологія освіти	Ідеї і досвід, виведені з таких різних галузей знань, як психологія, соціологія, професійний менеджмент і системний аналіз у поєднанні з удосконаленнями в більш технічних галузях, ..., використовуваних для розробки методик оптимального засвоєння знань чи навчальних систем [9, с. 21]	“Невідчутні” аспекти або “супутні засоби”
2	Комісія з технології навчання США Технологія навчання	Засоби, породжені технологічною революцією, які можуть бути використані з навчальною метою, ... і систематична діяльність з планування, здійснювання й оцінювання всього навчального процесу, викладена в термінах специфічної мети, вона заснована на результатах дослідження навчального процесу та комунікації й використовує поєднання людських і матеріальних ресурсів для досягнення ефективного навчання [9, с. 20]	Двоїста природа: засоби і педагогічний процес
3	С. Бондар Технологія навчання	Інтегративна модель навчально-виховного процесу з чітко визначеними цілями, діагностикою поточних і кінцевих результатів, розподілом навчально-виховного процесу на окремі компоненти. ... Передбачає чітке та неухильне виконання певних навчальних дій в умовах оперативного зворотного зв'язку [8, с. 907]	Педагогічний процес і його опис
4	В. Онищук Технологія навчання	Відомості про методи й прийоми викладання, зміст, характеристику й послідовність пізнавальних дій та операцій учнів, способи педагогічного управління їх пізнавальною діяльністю [8, с. 907]	ОПИС ПРОЦЕСУ
5	ЮНЕСКО Педагогічна технологія	Системний метод створення, використання та оцінювання всього процесу викладення та засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, який має завданням оптимізацію форм освіти [6, с. 15]	Педагогічний процес і його опис
6	П. Мітчелл Педагогічна технологія	Являє собою міждисциплінарний конгломерат, що має зв'язки (відносини) практично з усіма аспектами освіти – від короткого навчального фрагмента до національної системи з усіма її функціями [9, с. 21]	СИСТЕМА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
7	В. Беспалько Педагогічна технологія	Змістовна техніка реалізації навчального процесу [1, с. 176]	Змістовна техніка
8	І. Волков Педагогічна технологія	Опис процесу досягнення запланованих результатів навчання [6, с. 14]	ОПИС ПРОЦЕСУ
9	М. Кларін Педагогічна технологія	Установка ...: розв'язувати дидактичні проблеми на шляху управління педагогічним процесом з чітко заданими цілями, досягнення яких повинно підлягати точному опису та визначенню [3, с. 10]	Педагогічний процес, його опис
10	М. Кларк Педагогічна технологія	Первинний сенс – застосування у сфері освіти винаходів, промислових виробів і процесів, які є частиною технології нашого часу [4, с. 78]	Застосування технічних засобів

№	Автори / Назва поняття	Зміст поняття	Характерна ознака поняття
11	Б. Лихачов Педагогічна технологія	Сукупність психолого-педагогічних настановлень, які визначають спеціальний набір та компоновання форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів; вона є організаційно-методичним інструментарієм педагогічного процесу [5, с. 166–167]	Сукупність засобів
12	В. Монахов Педагогічна технологія	Продумана в усіх деталях модель спільної педагогічної діяльності щодо проектування, організації та здійснення навчального процесу з безумовним забезпеченням комфортних умов для учнів і вчителя [8, с. 906]	Модель педагогічної діяльності
13	Г. Селевко Педагогічна технологія	Функціонує і як наука, яка досліджує найбільш раціональні шляхи навчання, і як система способів, принципів та регуляторів, які використовуються у навчанні, і як реальний процес навчання [6, с. 15]	Наука, система способів, процес
14	О. Падалка та ін. Педагогічна технологія	... Проект (модель) обґрунтованої в логічній послідовності педагогічної системи, яка реалізується у практичній діяльності ... [10, с. 131]	ПРОЕКТ (МОДЕЛЬ) СИСТЕМИ

Сьогодні, на наш погляд, існує необхідність у розробленні педагогічних технологій, які б створювали найоптимальніші технологічні умови для ефективної самостійної навчально-пізнавальної діяльності студентів та учнів. Теоретичні, методологічні та методичні особливості аудиторного (класного) навчання в умовах поєднання лекційно-семінарської (класно-урочної) системи з різними методиками й технологіями навчально-виховного процесу досить ґрунтовно вивчені. Здебільшого в цьому напрямі задіяно всі шляхи підвищення якості навчально-виховного процесу. Разом з тим теоретико-педагогічні засади і, особливо, практично-технологічні можливості самонавчання, самовиховання, саморозвитку, самоосвіти, самореалізації молоді розроблено в набагато вужчому полі, тому значні резерви ефективності освіти ми вбачаємо в розробленні саме цих педагогічних складників на основі технологічного підходу.

Орієнтація України на європейські та світові освітні стандарти, які вимагають підготовки фахівців високого рівня, здатних у конкурентних умовах до самостійних нестандартних рішень, має спонукати вітчизняних педагогів до науково-методичного та технологічного пошуку на шляху вдосконалення, насамперед, самостійної роботи в навчанні. Але в умовах надзвичайно короткого терміну переходу до вимог Європейської зони вищої освіти українська педагогічна спільнота не готова була надати учнівській та студентській молоді ґрунтовну технологічну базу самонавчання. Додаткові труднощі створюють різні групи чинників, насамперед, психолого-педагогічні: неготовність частини молоді до відповідальності за власні рішення; нездатність до самоорганізації в навчальній діяльності; відставання середньої освіти у сфері підготовки випускників до життя та праці у світі, який надзвичайно швидко змінюється; суттєве розширення обсягу та змісту самостійної навчальної роботи студентів; перспективні зміни у структурі організації та змісту цього виду навчальної діяльності: пере-

несення в недалекому майбутньому частини аудиторних лабораторних робіт до виду самостійних, надання курсовому та дипломному проектуванню більш практичного й творчо-індивідуалізованого характеру; підготовка майбутнього фахівця до освіти та самоосвіти впродовж усього життя.

За кілька останніх років вітчизняні педагоги вищої школи значно активізували роботу зі створення методичних рекомендацій щодо організації самостійної навчальної роботи з вивчення окремих дисциплін, видання навчальних посібників, монографій, статей тощо із самоменеджменту в навчанні, але сучасна педагогіка ще не підійшла до створення технологій самонавчання, орієнтованих на певні категорії молоді з різними індивідуально-особистісними особливостями пізнання. Розроблені та діючі нині системи й технології, а саме: “розвивального навчання” Л. Занкова, В. Давидова – Д. Ельконіна, “спрямованого на розвиток творчих якостей особистості” І. Волкова, Г. Альтшуллера, І. Іванова, “особистісно орієнтованого розвивального навчання” І. Якиманської, “саморозвивального навчання” Г. Селевка – мають високий узагальнений та науковий рівень, описовий характер, адресовані фахівцям з педагогіки.

Спираючись на основні ознаки технологічного підходу до навчання [2, с. 9], сформулюємо вимоги до технології самостійного навчання:

- наявність чіткої мети самонавчання, яка підпорядковується єдиній меті навчально-виховного процесу та окреслює очікувані результати;
- наявність логічно вивіреної, чіткої, конкретизованої та суворої технологічної послідовності дій студентів, спрямованих на вирішення запланованих завдань;
- наявність мотивування щодо необхідності використання певної технології в процесі активної самонавчальної діяльності студентської молоді, націленість на успіх;
- наявність керівної діяльності самонавчанням студентів з боку педагога на всіх етапах: розробки, впровадження технології, організації самонавчання, подання, аналізу та корекції результатів;
- подання змісту самостійної навчальної діяльності через систему пізнавальних завдань;
- наявність засобів і способів отримання інформації (інформаційне забезпечення);
- наявність критеріїв, засобів та методів самодіагностики навчальних досягнень та способів їх самокорекції.

Технологія самостійного навчання студентів має відповідати таким критеріям: відтворюваності, надійності, оптимальності, диференційованості на основі індивідуально-психологічних властивостей студентів, що створить можливість організації продуктивного самонавчання для студентів з різним рівнем пізнавальної активності. Такі варіативні технології навчання важливо доповнювати психолого-педагогічними технологіями, окремими методами й прийомами вдосконалення різних видів пам'яті, мислення, уваги, розвитку різнопланових здібностей, загальноосвітніх навичок. Це створить можливості для подолання таких суттєвих недоліків технологічного підходу, як ігнорування особистісних властивостей студентів, орієнтація на навчання репродуктивного типу, нерозробленість мотивації до навчання тощо.

Введення технологій самонавчання учнів та студентів буде сприяти:

- поглибленню та закріпленню знань, умінь і навичок;
- наукованості діям з технологічним інструментарієм;
- розвитку технологічного мислення, умінь самостійно планувати, алгоритмізувати, стандартизувати свою самонавчальну діяльність;
- формуванню спрямованості та звичок раціонально організовувати самонавчання, чітко дотримуватися вимог технологічної дисципліни в різних видах діяльності [5, с. 168];
- вихованню в молоді самостійності, відповідальності, ініціативності в діяльності.

Висновки. Ретроспективний аналіз, дослідження особливостей та можливостей технологічного підходу, здійснені вітчизняною й зарубіжною педагогікою, засвідчують його значний науковий і практичний потенціал щодо забезпечення оптимізації навчально-виховного процесу. Технології викладання, організації навчання й виховання та управління ними з боку педагога на сьогодні досить ґрунтовно розроблені. Не відкидаючи необхідності в удосконаленні та розробленні нових педагогічних технологій означених видів, вважаємо, що актуальною є потреба у створенні педагогічних технологій самонавчальної пізнавальної діяльності студентів, які були б адресовані різним категоріям студентів та учнів з індивідуальними особливостями пізнання. Опанування студентами й учнями технологій самонавчання може стати значним резервом підвищення якості освіти, загальноосвітньої та фахової підготовки, що є найважливішою вимогою для сучасної освіти.

Література

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1989. – 190 [1] с.
2. Белова О.К. Педагогічні технології в сучасній освіті : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів інжен.-пед. спеціальностей / О.К. Белова, О.Е. Коваленко. – Х. : Контраст, 2008. – 148 с.
3. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе: Анализ зарубежного опыта / М.В. Кларин. – М.: Знание, 1989. – 80 с.
4. Кларк М. Технология образования или педагогическая технология? / М. Кларк // Перспективы. Вопросы образования. – М., 1983. – № 2. – С. 77–92.
5. Лихачев Б.Т. Педагогика : курс лекций : учеб. пособие для студентов педагог. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт-Издат, 2003. – 607 с.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии : учеб. пособ. / Г.К. Селевко. – М. : Народное образование, 1998. – 256 с.
7. Фіцула М.М. Педагогіка : навч. посіб. / М.М. Фіцула. – Вид. 2-ге, випр., доп. – К. : Академвидав, 2007. – 560 с.
8. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
9. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін. ; за ред. О.М. Пехоти. – К. : А.С. К., 2003. – 255 с.
10. Педагогічні технології : навч. посіб. / О.С. Падалка, А.С. Нісімчук, І.О. Смолюк, О.Т. Шпак. – К. : Вид-во “Укр. енциклопедія” імені М.П. Бажана. – 253 с.
11. Сучасний тлумачний словник української мови : 65000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х. : ШКОЛА, 2006. – 1008 с.